

'הרואים' - לגלגוליה של חבורת משכילים תורניים בגליציה

יצחק ברוך רוזנבלום/ הרצאה בקונגרס ה-17 למדעי היהדות

סיפורה של ההשכלה הגליצאית הוא, ראש לכל, סיפור חדירתם של תחומי עניין וידע חדשים אל תוך גבולות בית המדרש. משכילי גליציה לא נשאו עמם, בתחילה, בשורה פוליטית או תרבותית, כי אם תורנית ואינטלקטואלית. אלו היו, לרוב, צורבים צעירים שקיבלו חינוך תורני מסורתי, אשר נחשפו ל'ספרות חיצונית', במושגיו של בית המדרש הישן, וגילו בה עניין הולך וגובר. הם ביטאו את העניין החדש שגילו בלימוד עצמי, בחליפות מכתבים ובהדפסת ספרות מסוג חדש: ספרים כתובים עברית בתחומי דעת החורגים מן המסגרת המובהקת של בית המדרש.

אב-הטיפוס של משכיל גליצאי הוא נער צעיר, אשר החל למלא כרסו בש"ס ופוסקים בלימוד עם מורה וחברים בבית המדרש, ויחד עם זאת מגלה אוצרות דעת שמחוץ לבית המדרש ומבקש לשלב בין התחומים השונים. הוא ממהר להשתלם בשפה הגרמנית כדי לאצור את ידיעותיו בשפת המקור, ובד בבד מטפח את בקיאותו ב"לשון עברי" - השפה העברית והמקרא. חוויית ה'התמשכלות' שלו כרוכה, כמעט תמיד, בתודעת בדידות, בהתנשאות ובהתנתקות-מה מן החברה הסובבת אותו. יפות לענין זה שורות ספורות מתיאורו של שלמה יהודה רפפורט, הידוע בכינויו שי"ר, מן הבולטים שבמשכילי גליציה:

"בארצות הצפון... אין מורה ואין מנהל ואין מחזיק ביד איש יהודי החפץ למלא ידו באיזה יתרון, ולדעת מאומה יותר מאשר גוֹנֵל עליו. מי הרוצה ללכת במסלה חדשה, הוא ולא אחר בעבורו יפנה אותה אליו. ועוד אחרי ימצאנה, כמה צורי מכשול מכל צד, כמה מניעות ממכירים וקרובים אשר יבהילוהו מדרכו".

אופיו של המשכיל הגליצאי הוא אפוא אינדיבידואלי. הוא יושב בביתו עם ספריו, שולח מכתבים לחברים מרוחקים, מחליף ספרים בהחבא ומנסה את כוחו בפרסום שיר או הערה ביקורתית באחד מכתבי-העת היוצאים לאור בווינה או בפראג. מאפיין זה הוא העומד מאחורי הבחנה מעניינת בין השכלת גליציה במחצית הראשונה של המאה ה-19 לבין משכילי גרמניה בערוב המאה שקדמה לה. משכילי גרמניה, חוג תלמידיו של משה מנדלסון ואנשי "חברת דורשי לשון עברי", כרכו את פעילותם הפוליטית עם יצירתם הספרותית, בחינת 'הסיף והספר ירדו כרוכים מן השמים'. תנועת ההשכלה בגליציה, לעומת זאת, גוררת עמה כמובן גם פעילות חברתית - הקמת בתי ספר ובתי כנסת מתוקנים, מגעים עם השלטונות ועוד - אולם באופן כללי אנשי המעשה אינם אנשי הספר.

מן המפורסמים בין אנשי הספר ניתן למנות את מנדל לפין, נחמן קרוכמל, שמשון בלוד, ר' צבי הירש חיות, יעקב שמואל ביק והירש מנדל פינלש; בין השכוחים הרבים אמנה באופן אקראי את שמותיהם של אריה לייב קינדרפריינד, מרדכי סטרליסקר, זכריה יאלעס, אליקים המליזאהגי, וכמובן - גיבורי הרצאתי שתיכף יעלו על הבמה. כל אלו חיו במעין רפובליקה ספרותית בעלת חיים משלה, מוותרים מרצונם על פעילות מעשית לתיקון החברה, עמה הם מתקשרים בעיקר באמצעות קולמוסם.

אנשי המעשה, לעומתם, כמעט שלא השמיעו את קולם בזירה הספרותית. בין משכילי ברודי ידועים, למשל, שמותיהם של שנים מנכבדי הקהילה - דב בער גינצבורג ומאיר קאליר שתמכו בצעירים משכילים בעירם ועמדו מאחורי יוזמות חברתיות שונות, אך לא נטלו כל חלק בפעילות ספרותית. גם יוסף פרל, הגביר מטרנופול, המוכר לכל בשל כתבי הפולמוס הרבים שכתב והפיץ נגד תנועת החסידות, נבדל מרעיו המשכילים ועמד נטוע בעולם המעשה כשכתבי הפולמוס

משמשים לו כלי לפעולה מעשית. את עיסוקם האינטנסיבי של המשכילים במחקר ובשירה הוא ביקר כחסר תוחלת מעשית.

יוצאת מן הכלל המלמדת על הכלל היא הפעילות המשכילית הספרותית בטרנופול. שם ישב שמואל גולדנברג, עורך כתב העת "כרם חמד" אשר הפעיל מבין כותביו, שלמה יהודה רפפורט, הובא לכהן ברבנות העיר בדחיפתו של יוסף פרל. רבנותו הכושלת של שי"ר בטרנופול משקפת היטב את הפער בין היצירה הספרותית של משכילי גליציה לבין פועלם החברתי. כפי שהראה חיים גרטנר במחקריו, למעורבותו של פרל במינויו של שי"ר היה חלק מכריע בגורמי ההתנגדות בעיר. גם נחמן קרוכמל, מורו וידידו של שי"ר, יעץ לו בכל לב להימנע מן הצעד אל עולם הרבנות - עולם המעשה, וכשלוון רבנותו בטרנופול אכן מלמד עד כמה השכיל קרוכמל לזהות אל נכון את אופייה של הזירה שבה פעלו שניהם.

בסביבה התרבותית הזו, אני מבקש להאיר את פועלם של חבורת צעירים בני העיר לבוב, אשר ניסו לפעול כקבוצה מגובשת המקדמת תפיסת-עולם משכילית תורנית. אלו הם יעקב בודק, אברהם מנדל מור, נחמן יצחק הכהן פישמן ויעקב מנטש. פעילותם המשותפת נמשכה שנים ספורות בלבד, בעיקר בשל המוות שקידם את פני שניים מן החבורה, אך גם בשל אופיים המחוספס מזה והתמים מזה של השניים האחרים. המעקב אחר ארבע הדמויות הללו, כפרטים וכקבוצה, עשוי לספק לנו היכרות קרובה מאוד עם המשכיל הגליצאי, על ייחודו ומאפייניו.

בסוף שנת 1837 הודפסה בלבוב חוברת ראשונה של במה ספרותית בשם "הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו". על דף השער נאמר, פרט לכך שזו החוברת הראשונה, שהיא "נוסדה על ספרי יש"ר מגערץ ואגרותיו". יש"ר הוא המשכיל האיטלקי יצחק שמואל ריגיו, מחבר פורה שכתובתו הייתה מוכרת היטב בין משכילי גליציה. מעבר לספריו, שהודפסו לרוב בווינה והופצו גם בגליציה, רבים ממשכילי גליציה החליפו עמו מכתבים ואלו פורסמו מעל גבי כתבי-העת 'ביכורי העתים' ו'כרם חמד'.

החוברת הראשונה של "הרואה" הופיעה בעילום שם המוציא לאור ועטיפתו בכינוי "אנכי הרואה". בדברי הקדמה קצרים הוא מתאר כיצד הגיעו אליו "האגרות האלה מאנשים חכמים וידועים" ועל דעת עצמו החליט לפרסמם. החוברת כללה ארבע אגרות, כולן עוסקות בספריו של יש"ר וכוללות ביקורת חריפה ובוטה עליהן, ושמות ארבעת מיודעינו חתומים בסופן. התיאור המדגיש את עצמאות המוציא לאור האנונימי הוא ככל הנראה דמיוני, וקרוב לוודאי שאת החוברת הדפיסו בעצמם כותבי המכתבים, בבית דפוס שבעירם.

מה אנו יודעים על ארבעת האישים הללו? שניים מתוכם הפכו עם השנים למחברים מוכרים בסביבה הספרותית החדשה בגליציה, קרי הספרות היהודית והדתית אך לא הלמדנית. אלו הם נחמן יצחק הכהן פישמן, המוכר גם בכינויו "הני"ף הכהן", שפירסם בשנים שלאחר מכן פירוש לספר איוב ושני מחזות מקראיים שזכו לפרסום-מה עם הופעתם, ואברהם מנדל מור. מור פירסם בשלושת העשורים שלאחר מכן כעשרים חיבורים שונים - ספרי הוראת לשון, ספרי פתגמים, ספרי גיאוגרפיה, ביוגרפיות שנכתבו לפי הזמנה, תולדותיהם של מדינאים מפורסמים בימיהם ואף - מסכת פורים מבדחת.

השלישי, יעקב בודק היה גיסו של מור, ושניהם עסקו בשותפות במסחר חטים. כנראה שבשנים מאוחרות יותר שימש בודק כמזכירו האישי של ר' צבי הירש חיות, רבה של ז'ולקייב, שעל קשריו עם חבורת הרואים אעמוד בהמשך דבריי. בודק מת כבן 36 בשנת 1855. הרביעי, יעקב מנטש, היה תלמידו הצעיר של פישמן, ושמו לא ידוע ממקורות אחרים. הוא מת בגיל צעיר מאוד, לא יאוחר משנת 1854.

כל הארבעה היו צעירים במיוחד בשעה שהופיעה החוברת הראשונה של 'הרואה', ואף לא אחד מהם חצה את גיל השלושים. יעקב בודק היה באותה שעה אברך צעיר כבן שמונה עשרה שנה. פרסומה של החוברת היה מעשה נועז במיוחד מצד כותביה, ונקל להבין את המתח בתודעתם בין הרצון לפרסם את שמם כמבקרים חרוצים לבין הפחד מלקיחת אחריות מלאה.

המתקפה המאורגנת על ספריו של יש"ר - המשכיל האיטלקי - ראויה לעיון מיוחד, בשל מה שהיא מלמדת אותנו על טיבו של המפגש בין משכילי גליציה למשכילי איטליה. יש"ר היה תלמיד חכם אמיד שישב בגוריציה שבצפון איטליה, ועסק בשלווה בכתיבת חיבורים שונים, כולם כאלו הניתנים לאיפיון כספרות השכלה תורנית. עד מועד הופעת החוברת הראשונה של 'הרואה' נדפסו שלושה מספריו של יש"ר, כולם בבית הדפוס של המדפיס הנוצרי אנטון שמיד בווינה. המגיהים היהודים בבית הדפוס של שמיד היו תמיד משכילים גליצאיים, והספרים הנדפסים בו היו נפוצים ומבוקשים בגליציה. ספריו של רגיו עוררו עניין רב בקרב משכילי גליציה, הן בשל תוכנם המרענן - תועלתה וכשרותה של הפילוסופיה ומחקרי מקרא ולשון, והן בשל סגנונם החופשי הנכתב בידי חכם יהודי שאינו אסור בכבלי מסורת בית-מדרשית. אל מול חוויית ההתמשכלות שחוו אלה, השתקפה להם דמותו של המשכיל האיטלקי כתמונת המציאות האידיאלית, בה תורה וחכמה שוכנות בכפיפה טבעית אחת.

גם הרכיב האקזוטי לא נעדר מן העניין ביש"ר ובספריו. בעבור הצורבים הצעירים בגליציה, הנחשפים אט אט אל תחומי העניין שמחוץ לבית המדרש, היה המשכיל האיטלקי בבחינת הזהה-השונה. בן תרבות שונה, אך שותף לאמונתם ותורתם. ההתכתבות עימו, שהייתה אהובה על כל משכילי גליציה, דרשה מהם כתיבה בכתב ספרדי, מעין הכתב המכונה 'כתב רש"י', מתוך שיש"ר, כמו שאר משכילי איטליה, לא יכול היה לקרוא את הכתב האשכנזי.

אלא שאת ההיכרות עם משכילי איטליה ליווה גם קול אחר, וכתבתם של הרואים היא אחד הביטויים המובהקים שלו. האיטלקים הביאו עמם מודל שונה של לימוד תורה, כזה שמשכיל תורני גליצאי עשוי להירתע ממנו ואף להתנגד לו. המשכיל הגליצאי בעיני עצמו, הוא קודם כל למדן, והשכלתו היא ערך מוסף לה; המשכיל האיטלקי עיקר עיסוקו במקרא ובלשון, וכמעט שאינו עוסק בתלמוד. הוא אינו למדן. הדימוי העצמי של המשכיל הגליצאי, בפרט בהערכתו למול משכילים ואנשי חכמת ישראל במערב, הוא עניין לעיון בפני עצמו. אך די אם נאמר שאת יתרונו ראה המשכיל הגליצאי ביכולותיו הלמדניות. בפשטות, בבקיאות בשי"ס ופוסקים.

המפגש בין משכילי גליציה לבין יצירתם הספרותית של משכילי איטליה לא היה רק מפגש מרתק ומעורר עניין, כי אם מפגש מטלטל. הוא העמיד אותם בפני עולם תורני עשיר ופורח, שהידע התלמודי אינו משחק בו תפקיד משמעותי. מתוך כך, היה בו, בעולם התורני החדש הזה, גם חתירה תחת ההייררכיה המסורתית של בית המדרש הפולני, שבו סמכות התלמוד וכבודם של הראשונים הם בלתי מעורערים.

בתכתובות עם משכילים גליצאים הרבה יש"ר שוב ושוב להתלונן על המשקל הרב שהם מעניקים לתלמוד ולעיסוק בו. במחברת אגרות בכתב ידו של יעקב רייפמן, משכיל תורני משברשין שבפולין אשר גר שנים ספורות בגליציה, השתמרה תשובה מפורטת של רייפמן ליש"ר, משנת 1843, על שאלה מעין זו. רייפמן מאריך להאיר בפניו, כמעט כמתנצל, את התועלויות שהוא מפיק כמשכיל מלימוד התלמוד. כאשר בשנת 1845 שיגר הרב חיות ליש"ר את ספרו 'מבוא התלמוד' עם בקשה לקבלת ביקורת עליו, יש"ר מיהר להשיב בשלילה, תוך שהוא מסביר במה רחקו דרכיו מדרכי הרב חיות בלימוד התלמוד.

הביקורת הבוטה של מכתבי הרואים על כתבי יש"ר נסובה בעיקר סביב שני הצירים הללו: חולשת ידיעותיו התלמודיות ופגיעה בכבודם של קדמונים ובסמכות התלמוד. אם נעמיד את חוברות

'הרואה' למבחן משווה עם מחברות 'כרם חמד' - כתב העת שעל גביו התנהלה התכתבות ענפה בין גליציה לאיטליה, נוכל ללכוד את התגובות המנוגדות להיכרות עם משכילי איטליה. בעוד ההתכתבויות ב'כרם חמד' משקפות את התגובה החיובית, מלאת העניין, של משכילים גליצאים המוצאים במשכילים האיטלקים מודל לחיקוי, חברים לדעה ולדרך, הרי שאגרות הרואים משקפות את התגובה השלילית, זו הנרתעת והדוחה את חוסר התלמודיות והחולשה הרבנית של סביבת ההשכלה האיטלקית.

החוברת השניה והאחרונה של 'הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו' הופיעה שנתיים לאחר מכן, בשנת 1839. הפעם היא הודפסה באופן, היא בודה שבהונגריה ובעמוד השער אף הוזכר שמו של מוציא לאור מקומי. ככתוב בדף השער, החוברת השניה "נוסדה על ספרי הרב הגדול ר' שיי"ר הכהן ועל דברי המשכיל שד"ל מפאדובה", ותוכן זה הוא העומד מאחורי הדפסת החוברת מחוץ לגבולות המדינה.

פרסומה של החוברת השניה בא בעיקר בעקבות אגרת של המשכיל האיטלקי שמואל דוד לוצאטו, שד"ל, בכרך השלישי של 'כרם חמד', שהופיע שנה קודם לכן. הייתה זו אגרת שהציתה אש להבה בקרב משכילי גליציה. שד"ל פרס בה לראשונה את מקצת תפיסותיו הדתיות, ובמרכזן ביקורת חריפה על הפילוסופיה היהודית בימי הביניים. האגרת כללה ביטויים קשים ומזלזלים על הרמב"ם ומשנתו, בסגנון שמשכילי גליציה לא הסכימו לו. התגובות לאגרת חצו את שני המחנות המתוארים מעלה, ובשיאו של הפולמוס הביאו לנתק ביחסים שבין שד"ל לרוב ככל משכילי גליציה. רוב החוברת השנייה של 'הרואה' מוקדש לתגובות הרואים על אגרת שד"ל. יהושע השיל שור, באותם ימים משכיל גליצאי צעיר ומעריץ גדול של שד"ל, פעל אצל הצנזור המקומי והלה אסר את הדפסת 'הרואה' במדינה. לאחר שהוא הודפס בבודה, נקנסו הכותבים על הדפסת ספר מחוץ לגבולות המדינה.

אף שבפולמוס על אגרת שד"ל ניצב שלמה יהודה רפפורט, שיי"ר, למול שד"ל - בעבור הרואים המבקרים זה מכבר את ההשכלה האיטלקית היה שיי"ר חשוד ב'איטלקיות' בשל קשריו ההדוקים עם לוצאטו ורגיו. מתוך כך חציהם כווננו אל השניים - אל שיי"ר ואל שד"ל - בו זמנית. שניהם הואשמו בזלזול בכבוד הקדמונים ובחוסר ידיעה בספרות התלמודית. שיי"ר הואשם על דברי גנאי שכתב, לדעת הרואים, על התלמוד הבבלי, ולשד"ל הומלץ שישקיע את מרצו בפירושי מקראות ובכתיבת שירים ויימנע מהגות ומחקר אמונה שאינו מבין בהם.

החוברת השניה של 'הרואה' עשתה רעש גדול בעולמם של משכילים ואנשי חכמת ישראל באירופה כולה. אף בכתב העת 'ציון' שיצא לאור בפרנקפורט על ידי ההיסטוריון היהודי-גרמני יצחק מרדכי יוסט, טרחו שנתיים לאחר מכן להשיב לה בדברי זלזול על גילם הצעיר של הכותבים ועל בורותם בפילוסופיה.

בד בבד עם עריכת החוברת השניה של הרואה והדפסתה, התקדמו הרואים גם אל עבר פעילות פוליטית משותפת. באותם ימים הגיש שיי"ר את מועמדותו לרבנות העיר פראג, ואלו השקיעו מאמצים רבים כדי לסכל את מינויו. הם הריצו מכתבים אל בעלי השפעה בפראג ומחוצה לה, הכתימו את שמו של שיי"ר והאשימוהו בהאשמות תמורות, ובעיקר - פעלו למען מינויו של מתמודד אחר על התפקיד הנכבד, הוא ר' צבי הירש חיות רבה של זילקייב.

בעיניהם, היה הרב חיות הדגם המובהק של המשכיל התורני הגליצאי: גאון תלמודי ורב מוערך, דובר וכותב גרמנית רהוטה וידען בתחומי מדע שונים. אין לשלול את האפשרות שהרב חיות 'שכר' את שירותיהם של הרואים כפולמוסנים צעירים ונמרצים, אך עם זאת גם אין להתעלם ממידת ההתאמה בין עולמם התלמודי-משכילי לבין יצירתו העשירה של הרב חיות.

בתקופה בת 14 שנה, משנת 1836 ועד שנת 1850, הדפיס הרב חיות כעשרה חיבורים שונים, שבכולם ראה תועלת של ממש לדורו. בהקדמות לספריו פרט הרב חיות את מגמתו ומטרתו של כל אחד מהם, ובין דבריו תאר את הצורך 'לעדכן' את סגנון ושיטת לימוד התלמוד לאור הופעתם של כלים מדעיים חדשים, כחכמת הביקורת והבחינה ההיסטורית, אך לצד זאת הדגיש שוב ושוב את מרכזיותו של התלמוד וסמכותו. שי"ר, לעומת זאת, הואשם, כאמור, על ידי מתנגדיו בכתבת דברי ביקורת על דרכו של התלמוד הבבלי, והיה עליו לטרוח הרבה כדי לפרש את דבריו לצד זכות.

מאמצייהם של הרואים לא עשו פרי. שי"ר מונה לרבה של פראג ור' צבי הירש חיות נותר בזילקייב. הם וויתרו על הדפסת חוברות נוספות של 'הרואה', כנראה בשל איסור הצנזורה והקנס הכספי שספגו. מכאן ואילך פנה כל אחד לעשות לביתו, ואנו שומעים עליהם שוב רק 6 שנים לאחר מכן, כאשר הם מופיעים עם יוזמה ספרותית חדשה.

בשנת 1845 החלו שני הגיסים, יעקב בודק ואברהם מנדל מור, בהדפסת רבעון בשם 'ירושלים' או 'ירושלים הבנויה', אשר יכלול "דברי חכמה ודעת, שירים ומליצות, באורי כתבי קדש, וכל יקר בשפתנו הקדושה". הכותבים הבולטים ב'ירושלים' היו שני המוציאים לאור וידידם משכבר, נחמן יצחק פישמן. בנוסף עליהם השתתפו בו כמה ממשכילי גליציה הידועים, ולמרבה הפלא - גם שי"ר, מושא מלחמתם!

מתכתובות שנתו בידנו משלבי עריכת 'ירושלים' עולה תמונה מעניינת. בודק ומור עשו מאמצים גדולים לשנות את תדמיתם, ופנו בבקשת מחילה לשי"ר וביקשו את השתתפותו בכתב העת. גם את סליחתו של שי"ר הם ביקשו, ובמהדורה השלישית והאחרונה של 'ירושלים' הופיע מכתב של בודק למור, בו הוא מתאר בציוריות רבה את ביקורו בפראג. בין הדברים הוא מספר כי "ביום השבת סדר במדבר קרוא הייתי מהגאון שי"ר לאכול על שלחנו - הייתי בביתו כל היום ושמתתי מאד בראותי כי העביר כל חטאתנו מפניו, והוא באמת אוהב ודורש הצלחתנו".

את ההסבר לשינוי המפתיע בגישתם ניתן אולי למצוא בשורות נוספות במכתבו זה של יעקב בודק, המשקפות יותר מכל את עולמו של המשכיל התורני, כאשר הוא חוצה את הגבול בין שנות הנעורים השלוות לבין חיי המעשה הקשים של איש משפחה. הביקור בפראג הותיר בלבו של בודק מחשבות נוגות על הפער בין החינוך הניתן לצעירים בארצו לבין זה שזוכים לו יהודי פראג. בין דבריו הוא כותב:

"עצור בל אוכל מהתאונן על רוע הסדר בחנוך וגדול הנערים אשר אצלנו. פה (=בפראג) תראה אנשים צעירים מבני עשרים עד שלשים שנה, מוכתרים בכתר הפלוסופיא, ונזר הרבנות עלי ראשם, וחכמתם תחיה אותם, וכמה מהם הם עוד לאחור הרבה מאנשים צעירים בגאליציען בלמוד התלמוד והפוסקים, ואחד מאתנו כשנים שלשה מהם יחשב בחריפות ובקיאות. אך מה יועילו לנו החריפות והבקיאות, וכל הפלפולים אשר יולדו מהם?! הם ישבו שלום ושקטים יוסיפו ללמוד וללמד, וברבות הימים יגעו וימצאו - ואנחנו עם קורות הזמן ופגעיו נלחם כל ימינו".

את הבטחון העצמי ותחושת העליונות של צורבים צעירים, כותבי מחברות 'הרואה', מחליפה עתה אווירת נכאים והכרה בחסרון המובנה ביתרונם - הפלפול והחריפות. ההיחשפות אל העולם המסודר שבחוץ, אל סדרי לימוד נאותים אף אם חריפים פחות, לצד התמודדותם הקשה עם קשיי פרנסתם, הביאה עמה גם שינוי ערכי וארגון מחודש של תפיסת עולמם. ברמיזה אעיר, כי מצב-החיים של משכיל תורני הוא תחנת ביניים, פינה שקשה לתקוע בה יתד. המבקרים בה עשויים להמשיך אל קריירת רבנות, שבה השכלתם תהא להם ערך מוסף או טעם לפגם. לולי כן, הם ימשיכו הלאה אל תחנות השכלה רדיקליות יותר, או לחילופין ישונו לאחור.

כתב העת 'ירושלים' לא האריך ימים, ואחר שלושה גליונות שיצאו כולם בשנת 1845 פסקה הוצאתו לאור. ממכתבים שנשמרו במחברתו של משכיל צעיר מטרנופול בשם יהודה לייב גרוס עולה שבין שני הגיסים פרץ סכסוך על רקע עסקי. עשר שנים לאחר הדפסת 'ירושלים' מת יעקב בודק, ומנדל מור גיסו התפרנס בין היתר גם מהדפסת כתבים של בודק על שמו. נחמן יצחק פישמן שקע בכתבת יצירותיו ומצא את פרנסתו בהוראה לנערים צעירים.

במבט לאחור, קשה להצביע על רושם של ממש שהותירו אחריהם חברי קבוצת הרואים. אך דווקא בזכות שוליותם, יש בידינו להתבונן על פועלם ללא צורך במלאכת קילוף של דימוי והיסטוריוגרפיה. המעקב אחר תחנות חייהם נותן, לטעמי, הצצה אל תהליך חדירתה של ההשכלה אל תוך בית המדרש הגליצאי.